

епархіяльныя вѣдомости. – 1869. – №2. – Отдѣлъ второй, неофициальный. – С. 60 – 71.

7. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. – Книга СТП-234 «Генеральна візитація Вінницького та Вороновицького деканатів 1790 р.».
8. Отамановский В. Д. Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII века: Проблема возникновения и развития украинского феодального города. Историческое исследование. Дисс. на соиск. ученой степени доктора исторических наук. – Саратов, 1954. – Т. II. – 494, XV с.
9. Ричков Петро. Архітектурний комплекс Товариства Ісуса у Вінниці // Вінницькі мури. Погляд крізь віки: Матеріали міжнародної наукової конференції «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть» 9 – 10 вересня 2010 р. – Вінниця, 2011. – С. 7 – 24.
10. Wodzianowska Irena. Funkcjonowanie parafii greckokatolickich w województwie Braclawskim w przededniu II rozbioru Rzeczypospolitej / Irena Wodzianowska. Katedra Historii Europy Wschodniej, Katolicki Uniwersytet Lubelski // Електронний ресурс. [Режим доступу:] <http://www.pan-ol.lublin.pl/wydawnictwa/THist11/Wodzianowska.pdf>.

Лусий Анатолій

БРАЦЛАВЩИНА. 1711 РІК

В історії України є чимало важливих подій, про які відомо, по суті, тільки те, що вони відбулися. До них належить і згін населення з Правобережної України в Лівобережну, здійснений за наказом Петра I у 1711-1712 рр. Згадки про цю подію, що містяться в деяких працях, дають лише загальне уявлення про неї [1]. Ні слова не говориться про цю трагедію в томі «Вінницька область» із серії «Історія міст і сіл УРСР» [2], а також у двох виданнях нарисів з історії Вінниці [3].

Згін, про який ідеться в цій статті, мав свою передісторію. Після Полтави московські війська зайняли Правобережну Україну та безконтрольно розпоряджалися в Польщі. Прусський резидент у Польщі Лельгефель 10 грудня 1710 р. пише до свого короля, що «москалі роблять страшні безчинства на Поділлю: беруть хліб і сіно, не залишаючи селянинові ні крихти на прожиток, голодна смерть загрожувє через те і людям, і худобі». Цілком зрозуміло, що така господарка дуже допікала і поспільству, і козакам. І воно знову стало покладати свої надії на запорожців та Орлика» [4].

11 лютого 1711 р. Пилип Орлик розпочинає основну частину операції по визволенню Правобережжя і армія вирушає з Бендер. Татарська частина армії складалася з буджакської та білгородської орди (20-30 тисяч), на чолі якої стояв син кримського хана – султан Галга (калга-султан). Поляки (прихильники Станіслава I Лещинського, який опонував королю) виступили під командою київського воеводи Юзефа Потоцького. Запорожці йшли під командою Костя Гордієнка. Разом поляки і запорожці мали 6-7 тисяч людей [4]. В складі армії також була невелика кількість шведів (близько 30 старшин). Головнокомандуючим був Пилип Орлик, Карл XII деякий час супроводжував армію, після чого повернувся до Бендер.

Біля Рашкова армія перейшла на територію Правобережної України і швидко почала посуватися наперед. Юзеф Потоцький наполягав на просуванні у напрямку Литви [5, с. 108]. Ще у першій половині лютого вони розмістилися в широкому районі між Немировим, Брацлавом і Вінницею: у Вінниці осів калга-султан; біля Немирова зосередилися козаки й поляки [6, с. 21]. Спротиву армії з боку московсько-козацьких сил не було: генерал Волконський і підлеглий йому генерал Відман, що стояли на кордонах Молдавії, відступали без бою, охороняючи спочатку Кам'янець та відступаючи пізніше через Бердичів на Київ. Другу половину лютого союзна армія відпочивала після швидкого переходу [6, с. 39].

У цій фазі походу ситуація складалася дуже добре для Орлика. Суспільство та майже всі правобережні полки, за винятком декількох сотень Білоцерковського полку, перейшли до лав його армії [7, с. 631]. Важливим для позитивної реакції населення було не тільки незадоволення московською владою та своїми полковниками, а й те, що велика та різнорідна армія не дозволяла знущання та грабежі населення. Це було великим досягненням Пилипа Орлика, який розумів, що від цього цілком залежить успіх всієї кампанії.

Соратник Петра I Г. Долгоруков у листі до Я. Брюса коментує цей момент: «А султан, ханский сын, воевода киевский около Немирова обрѣтаются. Которые, кромѣ провіанту и фуражу, полону не берутъ и никакого разоренія, какъ в нашихъ краяхъ въ Украинѣ, такъ и въ здѣшнихъ мѣстахъ, не чинятъ, токмо поступають факціями; знатно, что хотятъ прельстить поляковъ и казаковъ къ своей стороне» [8, с. 49]. На цьому етапі походу постачання для армії було достатнім: населення не відмовляло в постачанню фуражу й провіанту, султан також привіз із собою деякі запаси.

Зовсім інше у 1972 р. писалось авторами статті про Брацлав в «Історії міст і сіл УРСР»: «Коли через кілька років після битви під Полтавою до Брацлава прибув спадкоємець Мазепи Орлик, населення зустріло його вороже. Орлик намагався утворити в місті якийсь осередок для боротьби проти союзу України з Росією, посилав звідси підбурювальні листи, вирядив послів на Запоріжжя і в Крим. Але вороже ставлення населення, загроза бути виданим російському урядові змусили Орлика покинути Брацлав» [2, с. 484].

На початку березня союзна армія отримала перемогу під Лисянкою і вона мала значний резонанс. Українські міста, в тому числі й полкові – Богуслав і Корсунь, здалися без бою. Наступника Мазепи у його прагненні поширити свою владу на Правобережжя підтримали полковник Богуславського полку Самійло Іванович (Самусь), полковник Корсунського полку – Андрій Кандиба, полковник Уманського полку – Іван Попович та полковник Канівського полку – Данило Ситинський. Цьому сприяли листи-універсали П. Орлика із закликом виступати проти московського царя [7, с. 137].

Універсали Пилипа Орлика мали розголос по всій території Правобережжя й розповсюджувалися до володінь Переяславського полку включно. Перебуваючи під враженням успішних бойових маневрів та переходу на його бік козацьких зверхників гетьман

повідомляв короля Швеції Карла XII, що його військо зросло більш ніж у п'ятеро.

Але невдала облога Білої Церкви (25-27 березня) спонукала татар знятися з місця, та розкинувши свої загони майже до Дніпра рушити на південь до Бугу, беручи в ясир, та руйнуючи поселення. Зрада татар мала катастрофічні наслідки для всього походу: правобережне козацтво, що приєдналося до Орлика, почувши, що татари пліондрують села й містечка та беруть людей у ясир, кинулося рятувати своїх близьких [7, с. 632]. Пилип Орлик с залишками армії у 3 тисячі, відійшов до Бендер, звідки й починався похід [8, с. 82].

Політичні наслідки походу на Правобережжя для П. Орлика були дуже сумні. Зазнала відчутного, якщо не нищівного, удару справа створення незалежної України. Гірко було також гетьманові усвідомлювати, що «нічого не принесла ця операція козацтву і населенню Правобережної України, крім руїни. Отака [...] була заплаता за щире прихильність і довір'я до нового українського гетьмана. Нелегко було загоїти рани, понесені татарським свавіллям на Правобережжі, а ще тяжче було надіятися на підтримку правобережного козацтва після такої катастрофи. І тут шанси Пилипа Орлика падали майже до нуля» [4].

Реакція російських правлячих кіл на позицію, що її зайняла більшість правобережних жителів під час походу Пилипа Орлика, вилілася в розправу над «винними», насамперед над козацькою старшиною. Були схоплені російськими військами богуславський, корсунський, уманський та канівський полковники і на цьому їх полковництво закінчилося.

Брацлавський полковник Григорій Іваненко виступив на боці Росії. Він же був активним виконавцем царського указу про примусове переселення з правого берега Дніпра на лівий [9]. А вже Петро I звелів: «Оных скотов за Днепр гетману, а протчих на пустые места пришлем [10, с. 374].

У вересні 1711 р. цар видав указ, яким зобов'язував полковників Правобережжя з своїми полками перейти на Лівобережжя. Поява указу вмотивована тим, що Правобережжя «надлежит оставить полякам», згідно з вічним миром 1686 р. [9].

Безпосереднім виконавцем указу самодержця став генерал Ренне, який мав п'ять драгунських полків і нерегулярні військові формування з донських козаків, сербів і волохів. Вони дислокувалися в районі Немирова. Фельдмаршал Б. Шереметев деталізував вказівку Петра I. У його воєнно-похідному журналі записано, що згін слід розпочати від Немирова та його околиць, тобто від Богу: наказувалося при цьому «Немировскую крепость всю разорить, а жителей, казаков с их женами и с детьми, и с их пожитками выслать за Днепр» [6, с. 58]. Висилку Б. Шереметев вимагав провести, «покамест реки не укрепились».

Згону підлягало все населення Правобережжя – і козаки, й цивільні; щоправда, цивільним дозволялося не переходити за Дніпро, проте цей дозвіл перекреслювався погрозою відбирати у таких людей їхній достаток.

До цієї акції підключився й лівобережний гетьман І. Скоропадський. У своєму універсалі він зазначав: «дабы той стороны Днепра украинских городов, також городков и сел около [...] Немирова, Белой Церкви, Хвастова, Брацлава, Чигирина, Канева, Умани и около Богуславля обретающиеся казаки и жители шли в малороссийские города з женами и з детми и с пожитки без всякого слушания и отлагательства, нимало мешкая, оставив все свои жилища, несмотря зимнего сего наступающего времени, «и естли кто, - читаємо далі у тому ж документі, - из старшины и черни, також духовного и посполитого чина живущие на той стороне Днепра всякие жители того ево универсалу учинятся послушны, то непременно войсками его царского величества согнаны будут, яко послушники и противники воли его царского величества, огнем, без всякого пощадения разорятся» [9].

Стан джерел, що дійшли до нас, не дає змоги визначити чисельність переселенців з правого берега Дніпра на лівий. Справа в тому, що внаслідок походу П. Орлика, здійсненого в лютому-квітні 1711 р. населення на Правобережжі помітно зменшилося. Татари у той час полонили багато правобережців і чимало розігнали. Чимало правобережних жителів розбіглося уникаючи таким чином репресій з боку російського війська за підтримку ними П. Орлика.

Певною мірою наслідок всього цього відбито у подорожніх записах датського посланника при Петрі I Юста Юля, котрий улітку 1711 р. побував на Правобережжі: «... 29 липня 1711. Доїхав до Богу і зупинився в полі. Щоб переїхати ріку, я спочатку звелів полагодити міст. За мостом стоїть спустіле місто Вінниця. Там є велика церква гарної архітектури, яка пустує та зовсім зруйнована. Біля самої Вінниці розташувався стародавній монастир за фортечними мурами (Вознесенський монастир – від авт.)» [11, с. 355]. Шлях від Києва до Немирова проходить через «пустий край», де «нічого ні за які гроші дістати не можна» [11, с. 360].

Виконавці згону не обмежувалися виселенням; як і вимагалось від них, вони руйнували і спалювали господарства правобережців (насамперед їхні житла), щоб вигнанці не могли повертатися назад, вдавалися і до реквізицій худоби, зерна, «вибиття» їхніх пасік, одним словом поводитися брутально, особливо щодо тих, хто ухилився від переходу за Дніпро.

Зовсім пасторально описував ці події російський історик Батюшков П.М.: «Після Пруського походу Петро I у вересні 1711 р. видав указ за яким вся Правобережна Україна, за виключенням Києва, повинна була відійти до Польщі. Внаслідок чого місцеве населення стало переходити на лівий берег Дніпра, в межі Росії. Спочатку переводили один за одним всі подністровські міста та містечка і починали з самих західних. При цьому місцеві жителі забирали все своє майно і, навіть, розбирали церкви, а помешкання свої, і все, що залишалося підпалювали, щоб не дісталось полякам» [12, с. 156].

Допомогу російському війську у здійсненні згону надавали білоцерківський, чигиринський та брацлавський полковники. Два перших стали полковниками по лівий бік Дніпра. Брацлавському –

Григорію Іваненку не судилося стати такого ж рангу («городовим») лівобережним полковником. Йому пропонувалася канцлером Г. Головкиним посада компанійського полковника. Проте він відмовився від цієї пропозиції [9]. Очевидно, Г. Іваненко був ображений тим, що його, городского правобережного полковника, не призначили городовим лівобережним полковником, тому й відмовився прийняти компанійське полковництво.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – К., 1903; Дорошенко Д. Нарис історії України. К., 1991; Полонська-Василенко Н. Історія України. К., 1993; Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709-1714). М., 1990; Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. К., 1991.
2. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К., 1972.
3. Вінниця: Історичний нарис. – Вінниця, 1964; Вінниця. Історичний нарис. – Вінниця, 2007.
4. Крупницький Б. Пилип Орлик на Правобережній Україні в 1711 р. // *рупу-орлык-na-pravobereznysy-ukraini-v-1711-r.*
5. Gierowski Jozef A. Orlik Filip (1672-1742) // *Polski Słownik Biograficzny.* – Warszawa, 1979. – Т. XXIV.
6. Фельдмаршал графъ Б. П. Шереметевъ. Военно-походный журнал 1711 и 1712 г.г. – С.-Петербург, 1898.
7. Костомаровъ М. Мазепа и мазепинцы. – С.-Петербург, 1885.
8. Мышлаевский П. Сборник военно-исторических материалов. – С.-Петербург, 1898.
9. Микола Крикун. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711-1712 років // *statti/2-krykun9620mykola.htm.*
10. Соловьев С. История России с древнейших времен. – М., 1962. – Т. 16.
11. Записки Юста Юля, датского посланника при Петре Великом (1709-1711) // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1899. – Кн. 3.
12. Батюшков П. Подолия. Историческое описание. – С.-Петербург, 1891.

Цюпра Тетяна

В.Я. І В.В. ГРЕЧУЛЕВИЧІ – ВИЗНАЧНІ ОСОБИСТОСТІ ТУЛЬЧИНЩИНИ

Розвиток вітчизняної науки про минуле спонукає до вирішення актуальних історичних проблем, до переосмислення постатей, які замовчувалися у радянський час. Нині серед найважливіших завдань істориків є вільне трактування наукових здобутків та доробку українських істориків, культурно-освітніх діячів; незаангажоване вивчення життєвого та творчого шляху визначних особистостей минувшини та їхній вплив на історичні процеси в Україні.

Унікального значення набуває «персоналістський напрям» у наукових дослідженнях, предметом інтересу яких є вищезгадані теми, що звеличує важливість тої чи іншої постаті в історії [1, с 37]. Цієї думки притримується і доктор педагогічних наук, О. Сухомлинська. Згідно її переконання, педагогічна персоналія є більшою, ніж наукова, освітня чи творча постать. А, це швидше, персоніфікований процес утворення цінностей, культури в границях гуманітарної традиції, її своєрідна конкретизована модель [1, с 42].